

ФУНКЦІОНУВАННЯ МІФОЛОГІЧНИХ ОБРАЗІВ У ЕПОПЕЇ ДЖОНА Р.Р. ТОЛКІНА «ВОЛОДАР ПЕРСТЕНІВ»

Анотація. Стаття присвячена аналізу функціонування образів германо-скандинавської міфології у романі Дж. Р.Р. Толкіна «Володар Перстенів». Основна увага звертається на раси магічних істот, образ Темного Володаря та на мотив проклятого скарбу як на ключові образні структури твору.

Ключові слова. Гноми, валари, ельфи, тролі, балроги, Перстень Всеєлади, Темний Володар Саурон, Локи, Фенрір, Шелоб, Фафнір, Голум.

Аннотация. Доклад посвящён функционированию образов германо-скандинавской мифологии в романе Дж. Р.Р. Толкина «Властелин Колец». Основное внимание сосредоточено на расах магических существ, образе Темного Властелина и на мотиве проклятого золота как ключевых образных структурах произведения.

Ключевые слова. Гномы, валары, эльфы, тролли, балроги, Кольцо Всевластия, Тёмный Властелин Саурон, Локи, Фенрир, Шелоб, Фафнир, Горлум.

Summary. The report is dedicated to functions of the Germanic-Scandinavian mythological characters in the J.R.R. Tolkien's novel "The Lord of the Rings". The main attention is paid to the races of magical creatures, the character of the Dark Lord and idea of the cursed treasure as the key structures of the novel.

Key words. Dwarves, Valar, Elves, Trolls, Balrogs, the Master-ring, the Dark Lord Sauron, Loki, Fenrir, Shelob, Gollum.

Метою статті є розглянути трансформацію та функціонування образів і мотивів германо-скандинавської міфології у творчості Дж. Р.Р.Толкіна, зокрема у найвідомішому з його творів – романові-епопеї «Володар Перстенів».

Незважаючи на неймовірну популярність творчості Толкіна, зокрема у нашій країні (особливо з 2002р. – часу виходу на екрани фільму, «Братство Персня», знятого за мотивами першої частини епопеї), тема міфологічного підґрунтя толкінівських образів не є достатньо опрацьованою.

Представлена стаття покликана у певній мірі заповнити цю прогалину. У дослідженні ми будемо спиратися на базові джерела германо-скандинавської міфології («Старша Едда», «Молодша Едда», «Сага про Вольсунгів»), твори самого професора Толкіна та на певні довідкові й критичні праці, пов'язані з даною тематикою, зокрема на працю Нікола Бонналя «Толкін : світ чудотворця», у якій міститься аналіз художнього світу Джона Р.Р. Толкіна та ідей, які були для останнього джерелом натхнення, на дослідження відомого шведського історика Андерса Стрингольма та на енциклопедичні довідники під редакцією К. Корольова, присвячені як скандинавській міфології, так і творчості Толкіна.

Світ Толкіна, представлений на сторінках «Володаря Перстенів» та «Сильмариліона», насичений запозиченнями з різних міфологічних систем, наприклад, з карело-фінської чи кельтської, проте його базисом є передусім міфологічні уявлення народів Північної Європи. Толкін високо ставив культурні та духовні здобутки германо-скандинавських народів, вважаючи, що вищі духовні чесноти притаманні цим народам у значно більшій мірі, ніж його співвітчизникам – англійцям [1, с. 54,55; 11, с.11]. Як стверджує Н.Бонналь, власне й написання «Володаря Перстенів» було для Толкіна свого роду «хрестовим походом» –

спробою відродити істинний нордичний дух та ідеали, згальблені та ледве не знищені Адольфом Гітлером та нацистами [1, с. 55,56], фактично спробою відродити в умовах сучасного світу північноєвропейську духовну традицію.

Сюжет епопеї та всіх інших пов'язаних із нею творів обертається навколо конфлікту, спричиненого існуванням та властивостями Персня Всеєлади – могутнього магічного артефакту. У вир цього конфлікту потрапляють представники всіх рас, що населяють Арду (світ): люди, гобіти, ельфи, гноми, тролі, орки тощо.

Певні особливості, притаманні цим расам, демонструють їхній безперечний зв'язок із германо-скандинавською міфологічною традицією на різних рівнях, зокрема на рівні зовнішньої подібності, рис характеру, ідейно-художніх функцій, сюжетотворення.

Гноми Толкіна практично в усьому нагадують скандинавських *Dökk álfar* – темних альвів або двергів [11, с. 473, 474; 4, с.576]. Згідно з «Молодшою Еддою» ця раса істот з'явилася в універсумі випадково, тобто вона не була заздалегідь «запланованою»: коли боги знищили першоістоту – велетня Іміра (з решток якого, власне й був створений світ), у трупі останнього завелися хробаки, яких згодом боги наділили розумом й подобою, що нагадувала людську [4, с.66-67]. Толкінівські гноми також не були заплановані в Акті Творіння. Один з богів-деміургів (Валарів) – Ауле, бог-коваль, був не в змозі дочекатися появи в Арді розумних істот – ельфів та людей, якими її хотів населити Творець Всесвіту та богів Еру. Відтак Ауле створив расу невеликих на зріст відважних витривалих воїнів, вправних ковалів та каменярів – гномів [7, с.109; 8, с.35-37].

Скандинавські дверги, достоту як і гноми Толкіна, є вправними ковалями. Усі найважливіші артефакти, які належать богам північноєвропейсь-

кого пантеону, створені якраз двергами. Також двергам (як і гномам) притаманне бажання постійно накопичувати, примножувати та оберігати численні скарби; і ті й інші надають перевагу життю у підземних помешканнях, подалі від відкритих просторів [11, с.473-474; 4, с.576; 7, с.110]. Імена практично усіх гномів, які зустрічаються у творах Толкіна, можна знайти в еддичних текстах [5, с.25-27] (напр. Дурін, Двалін, Торін тощо; там же можна знайти й ім'я іншого персонажа-мага Гандалфа). Та й сама назва "дверги" (ісл. "Dvergjar") тотожня за значенням оригінальній назві раси гномів у Толкіна (анг. "Dwarves") – "карлики".

Скандинавські світлі альви (ісл. "Ljós-álfar"), могутні та прекрасні духи природи [4, с.490;11, с.473], у багатьох своїх рисах тотожні з ельфами (англ. "Elves") Толкіна – мудрими, витонченими, практично безсмертними істотами, що володіють величезними знаннями та вміннями, розуміють та цінують красу навколишнього світу, воліють жити у гармонії з усім, що їх оточує [8, с.34, 112; 2, с.49; 7, с.342-344].

Крім того, представники окремих племен ельфів (зокрема Телері) є вправними мореплавцями, як і їхні давньоісландські прототипи [8, с.54,55,58,59; 2, с.30]. Згідно зі скандинавським фольклором, альви мешкають у замках, які завдяки їхнім магічним здібностям, приховані від людських очей [2, с.56,57]. Такі ж «приховані королівства» знаходимо у Толкінівських ельфів Доріат та Гондолін [8, с.103,139,224]. Також ельфи (як і альви) тісно пов'язані зі стихіями та силами природи [10, с. 214; 7, с.94,228,235]: так, наприклад, один із повелителів ельфів, Елронд, магічним чином впливає на води рік, щоб перемогти ворогів, а Перстені Влади, які належать ельфам, носять назви Повітря, Вогню та Води.

Історія виникнення ельфів також має свій аналог у "Старшій Едді" – [5, с.27], щоправда там вона стосується людей: троє богів – Одін, Хенір та Лодур, імовірно, Локі, (за версією "Молодшої Едди" – Одін та його брати Вілі та Ве), вийшовши на морське узбережжя, знайшли два дерева – ясен та вербу. З цих дерев вони й створили першу людську пару: чоловіка на ім'я Аск (букв. "Ясень") та жінку на ім'я Ембла (букв. "Верба").

У Толкіна Еру дає життя ельфам також поруч із водою: на березі затоки Куйв'енен [8, с.43], що у перекладі із Квен'я (Quenya) – прадавньої мови ельфів – значить "Води Пробудження".

Що ж до тролів (англ. "Trolls"; ісл. "Trötl") скандинавська міфологія та фольклор містять чимало оповідей про цих дивовижно сильних, але розумово обмежених істот, які полюбляють жити в печерах і скелях; вони надзвичайно великі на зріст та неймовірно потворні [4, с.239, 240, 269, 562]. Усіма цими рисами цілковито наділені й тролі Толкіна [7, с.292; 12, с.31,32]. Скандинавські тролі бояться сонячного світла, воно здатне перетворити їх на камінь [4, с.562], як, до речі, й скандинавських двергів (у шведському фольклорі дверги вза-

галі вважаються одним із різновидів тролів) [5, с.152,425]. Така ж небезпека загрожує й толкінівським троям [12, с.36; 10,с.198]. Стародавні скандинави вважали, що тролі ведуть свій рід від велетнів – йотунів або хримтурсів (турсів), які неодноразово згадуються в еддичних текстах [5, с.76,77,371,372]. Часто значення слова "троль" чи "турс" у цих текстах є узагальненням потвори: так, наприклад, обидва ці слова у "Передбаченні вольви" застосовані до велетенського вовка Фенріра [5, с.32,34,405].

Ще однією цікавою толкінівською расою, вкоріненою у скандинавську міфологічну традицію, є валараукари (інша назва – балроги) – вогняні істоти, які служать Темним Силам. З ельфійських мов квен'я та синдарину перекладаються як "могутні породження Пітьми" та "могутні демони" відповідно [7, с.45,84; 8, с.23,82,115; 10, с.312,313]. У скандинавській міфологічній традиції їм відповідають описані в еддичних текстах "люди Муспелю" – істоти, які мешкають у полум'ї (або ж походять із нього), очолювані Суртом – велетнем, що повинен спалити світ під час Судного Дня – Рагнареку [5, с.34,35,406; 4, с.535,560].

Як зазначалося вище, сюжетним стрижнем епопеї є історія Перстенів Влади. Існувало дев'ятнадцять таких Перстенів, три з яких належали ельфам, сім – гномам, а дев'ять – людям. Двадцятий же – Єдиний Перстень або Перстень Всеволоди – потужний артефакт, створений Темним Володарем Сауроном, – мав на меті підкорити своїй темній сутності силу та міць усіх Перстенів та обернути їхні діяння на зло [10, с.57,58,242]. Ця страхітлива річ, що живе власним життям, здатна забезпечити власникові неймовірну могутність, та натомість цілковито руйнує душу [10, с.41,61-63,346,876,877].

У стародавніх скандинавів існувала традиція, згідно з якою конунги нагороджували найвідважніших воїнів ювелірними прикрасами у вигляді перстенів чи браслетів. Таким чином, прикраса подібного роду у північноєвропейській традиції. Була символом сміливості у бою, пережитих випробувань, мужності, слави, а відтак – почестей, влади та багатства [6, с.628; 5, с.125,422], іноді виступаючи в еддичних текстах як метафора скарбу чи золота [5, с.226]. Нескладно побачити, що саме в такому значенні (символ влади та сили) у творчості Толкіна представлені Перстені Влади – предмети, від яких фактично залежить подальша доля світу.

Багато аспектів поєднують толкінівського - Темного Володаря Сауона із Локі – одним із найзагадковіших персонажів скандинавського пантеону, богом-трікстером, метою існування якого є вносити Хаос у життя богів та в порядок речей у світі [3, с.74,79]. Так, наприклад, саме Локі у скандинавському міфологічному універсумі здійснює циркуляцію магічних цінностей між світами. Адже всі основні скарби (такі, як спис та перстень Одіна, молот Тора тощо) боги отримали від двергів за-

вдяки Локі [3, с.85; 232-235]. У Толкіна саме Саурон під привабливим виглядом та ім'ям Аннатар (“Той, що дарує”) навчив ельфів виготовляти Перстені Влади [8, с.343,344; 10, с.231; 7, с.28,166,266], маючи на меті створити свій власний Перстень, що підкорить собі інші. Таким чином, саме завдяки Саурону ельфи та гноми здобули свої Перстені. З них дев'ять Саурон особисто передав людям – визначним воїнам та правителям, відтак здобувши абсолютну владу над ними [10, с.58; 4, с.166; 8, с.345,346].

Неодноразово особу Локі пов'язували із вогнем (ісл. “Loqe” – вогонь [3, с.90]). Ця ідея цікава тим, що в ритуалі жертвоприношення вогонь, який пожирає жертву, відіграє функцію посередника між світом богів та людей. У “Володарі Перстенів” та “Сильмариліоні” ми знаходимо численні місця, які беззаперечно вказують на тісний зв'язок як Саурона, так і Персня Всеvlади з цією стихією [10, с.56,57,241,344,379,877; 7, с.266; 12, с.1365].

Вулкан Ородруїн (“Гора Червоного Полум'я”), що знаходиться у Мордорі – королівстві Саурона (саме в жерлі Ородруїна Темний Володар й створив свій Перстень) вивергався кожного разу, коли Саурон повертався у свої володіння [12, с.1366; 7, с.239,240]. Крім того, до свого відступництва Саурон був учнем валара-коваля Ауле, тобто опановував ремесло, знову ж таки тісно пов'язане із вогнем [8, с.23,24].

Тісним є зв'язок Локі й з хтонічними потворами. Так, він навіть є батьком деяких із них – Світлого Змія Йормунганду, богині смерті та потойбіччя Хель, а також велетенського вовка Фенріра [5, с.32,405; 3, с.76]. В контексті нашого дослідження останнє є найбільш цікавим, оскільки Сауранові прислуговують вовки-перевертні, й сам він іноді приймав образ вовка [8, с.202,203]. Слід зауважити, що Толкін називає цих істот варгами (“Wargs”), словом, яке в ісландському фольклорі означало власне “вовк-перевертень” (“Vargur”) [7, с.90; 2, с.66]. Окрім того, у деяких скандинавських мовах та діалектах слово “Locke” перекладається як “павук” (шведське народне визначення павутиння – “loka nat”), на основі чого деякі дослідники роблять висновок, що Локі як антропоморфний трікстер розвинувся з теріоморфного трікстера-павука [3, с.90]. Одразу ж спадає на думку напрочудніше ставлення Саурона до гігантської павукоподібної потвори Шелоб [9, с.775].

У скандинавському епосі ми знаходимо й основний мотив твору Толкієна: мотив скарбу, що є проклятим та несе у собі зло тому, хто наважується заволодіти ним. Історію, пов'язану із цим скарбом, переповідають (із певними варіаціями) обидві “Едди” та “Сага про Вольсунгів” [5, с.221-225; 3, с.82-84,313-315]. У цілому вона виглядає наступним чином: Один, Хенір та Локі, мандруючи, спинились в краю, де мешкали троє братів: Отр, Регін та Фафнір. Отр вмів перетворюватися на видру й часто плавав у водоспаді. Локі вбив видру (тобто Отра), й боги здерли з неї шкіру. Регін та Фафнір

взяли богів у полон, вимагаючи від них викуп за вбивство (виру): наповнити шкіру видри золотом. Один повелів Локі знайти золото. Локі відправився до дверга Андварі (ісл. “Andvari” – “обережність” [3, с.84]), який мешкав у воді, полонив його й змусив віддати все золото, що належало останньому (цікава деталь: “Старша Едда” [5, с.222,433] та “Сага про Вольсунгів” [3, с.314,417] на означення скарбу використовують кенінг “полум'я вод” (золото перебувало під водою й виблискувало там), що збігається з певними деталями опису Персня Всеvlади [10, с.57]). Андварі змушений був віддати скарб, хоча й спробував втаїти один перстень (sic!), який Локі все ж таки відібрав. Тоді дверг виголосив прокляття, суть якого зводилася до того, що скарб призведе до загибелі кожного, хто буде ним володіти. Згодом, коли Локі повернувся до Одіна й Хеніра, вже Один спробував втаїти перстень від Регіна, Фафніра та їхнього батька Хрейдмара, але Хрейдмар помітив це, й Одінові довелося із пернем розпрощатися. Згодом Фафнір вбив Хрейдмара, загарбав золото та сховав його у печері подалі від людей (оскільки не хотів, щоб скарбом насолодився ще хтось, окрім нього). Через свою жадобу до цього золота Фафнір перетворився на потворну змієподібну істоту, яка охороняла скарб. Так починається історія проклятого золота, яке врешті-решт коштувало життя як самому Фафніру, так і його вбивці – герою германоскандинавського епосу Сігурду.

Подібним чином Перстень Всеvlади в епопеї Толкієна поступово у тій чи іншій мірі руйнує душу та особистість кожного, хто бодай на коротку мить опиняється в ролі його власника чи просто жадає володіти ним. Ці приречені прямують до власної загибелі, оскільки не в змозі позбутися свого згубного прагнення. Імовірно, найяскравішою ілюстрацією цього є історія одного з найтрагічніших толкінівських персонажів – Голума [10, с.59-62], істоти яка, завдяки своїй одержимості Пернем, все більше віддаляється від оточуючих, вбиває та зраджує, ховається в скелі та підземелля, кінець кінцем абсолютно деградує як духовно, так і фізично – тобто у цілковитій мірі повторює шлях Фафніра.

Навіть побіжно оглядаючи художню творчість професора Толкієна, неможливо не помітити, наскільки тісно переплітається вона із скандинавською міфологічною традицією, наскільки глибоко вкорінені в неї як основні риси толкінівського світу, так і безліч деталей, що цей світ насичують. Зокрема, у скандинавському епосі ми знаходимо раси, представлені й у творах Толкієна. Скандинавські міфологічні персонажі наділені багатьма характерними рисами, притаманними й толкінівським героям. Ці герої відіграють у тексті роль, подібну до тієї, яка притаманна й їхнім міфологічним прототипам. Так, наприклад, функція гномів, подібних до скандинавських двергів, як за зовнішністю, так і за характером, повторює міфологічну функцію останніх: вони є ковальми та хранителями скарбів.

Толкінівські ельфи, подібно до скандинавських ельфів, у тексті виступають в якості мудрих безсмертних істот, пов'язаних із силами природи.

Характер та зовнішність скандинавських та толкінівських тролів є цілковито тотожними.

Натомість характер та міфологічна функція балрогів збігається із своїм скандинавським аналогом (Сурт та «люди Муспелю»), демонструючи нам істот, пов'язаних із полум'ям, дії яких спрямовані на руйнування.

Характер Локи – підступного та зрадливого бога, вчинки якого призводять лише до Хаосу, цілковито втілено в характері Саурана – Володаря Темряви, який безупинно помножує зло та страждання у світі. В образі Саурана ми знахо-

димо й інші функції Локи : циркуляцію магічних цінностей за його посередництвом та створення різноманітних потвор. Міфологічна ж функція Персня Всевида є тотожною «проклятому скарбу» еддичних текстів: як у скандинавському епосі, так і у Толкіна цей символ безмежної влади та величі веде до знищення кожного, хто бажає бути його власником, хоча цей сюжет, втілений у творі геніального митця, підноситься на більш високий етичний щабель, аніж його міфологічний прототип, оскільки слідуючи за своїми переконаннями, професор Толкін проводить таку чітку межу між Добром та Злом, Світлом та Темрявою, яка не була відома міфологічній традиції стародавніх скандинавів.

Література

1. Бонналь Никола. Толкиен: мир чудотворца / Никола Бонналь – М.: София, ИД “Гелиос”, 2003 – 368с.
2. Из рассказов о древнеисландском колдовстве и Сокрытом Народе / сост. Л.Кораблев и А.Платов – М.: И Д “София”, 2003 – 176с.
3. Мировое Древо Иггдрасиль. Сага о Вельсунгах / сост. В.Звизняцковский – М.: Эксмо, 2002 – 432 с.
4. Скандинавская мифология: энциклопедия / сост. К.Королев – М.: Эксмо; СПб: Мидгард, 2004 – 592 с.
5. Старшая Эдда / перевод з древнеисл. А.Корсуна – СПб: Азбука-Классика, 2001 – 460 с.
6. Стринггольм Андерс. Походы викингов / Андерс Стринггольм – М.: АСТ, 2002 – 736 с.
7. Толкиен и его мир: энциклопедия / сост. К.Королев. – М.: Локид-Пресс, 2005 – 494 с.
8. Толкиен Джон Р.Р. Сильмариллион / Джон Р.Р.Толкіен – Харьков: Фолио; М.: АСТ, 2003-430 с.
9. Толкин Джон Р.Р. Властелин Колец / Джон Р.Р. Толкин – СПб.: Азбука-Классика, 2004 – 1136 с.
10. Толкін Джон Р.Р. Володар Перстенів / Дж. Р.Р. Толкіен – Львів: Астролябія, 2006 – 1088 с.
11. Толкін Джон Р.Р. Легенда про Сігурда і Гудрун / за ред. Крістофера Толкіна / Джон Р.Р. Толкін – Львів: Астролябія, 2010 – 493 с.
12. Толкин Джон Р.Р. Полная история Средиземья / Джон Р.Р. Толкин – М.: АСТ, 2003 – 1408 с.

Стаття надійшла до редакції 10.04.2011